

LETOPIS KRIŽEVAČKIH JEVREJA

POGROM 1941. GODINE I LOGOR ZA JEVREJKE U GORNJOJ RIJECI

Uoči oluje 1941. godine, križevački Jevreji su instiktivno osetili šta ih čeka. Uostalom, rat je počeo još 1939. godine i oni su imali pouzdane informacije. A evo kako je bilo u Križevcima.

Prva naredba Gradskog načelnika, od 11. aprila, već je ukazivala na nacionalnu netrpeljivost. Njome su bili pozvani svi Srbi i Židovi da omah upravi grada predaju oružje, radio-aparate, bicikle, dvoglede i foto-aparate. Ti predmeti nikada nisu vraćeni vlasnicima, već su prodavani na licitacijama. Istoga dana usledila je naredba o prisilnom radu Jevreja i Jevrejki, koja je odmah sprovedena u delo. Jevreji su pod palicom čistili vagone, klozete, ulice i sajmište. Među njima je bilo i staraca.

Treća poglavareva naredba propisivala je da Jevreji istoga dana do podne sakupe i uplate 244.000 dinara. Bilo je raspoređeno i koliko ko mora dati. Pojedinci nisu posedovali zahtevanu sumu, pa su zbog toga bili uhapšeni kožar Marko Dajč i Oskar Rauhnic. Zatim su, 20. maja, Srbi i Jevreji pozvani da predaju svu zlatninu koju imaju. Izvršena je i kontrola. Jevrejima je potom zabranjeno pohađanje javnih lokala, priredbi, šetališta, a na tržnicu su mogli samo u određeno vreme. Najzad su ih obeležili znakom "Ž". Iz sinagoge su orgulje i klupe prenesene u crkvu Sv. Križa. Uskoro su preostali Jevreji oterani u logore.¹

Pripremljeni snažno vođenom propagandom, hrvatski građani su sve ove sramne mere svojih vlasti prihvatili kao nešto što je normalno.

Međutim, ono o čemu proteklih pola veka nije pisano to je postojanje specijalnog logora za Jevrejke u Gornjoj Rijeci, nedaleko od Križevaca.²

1) Rade Milosavljević, *Križevci u NOB i revoluciji*, kratak pregled, Križevci, 1982, 12–14. Ovakvim merama jevrejsko i srpsko stanovništvo stavljeno je pod najstrožu kontrolu i njihov se život nije mnogo razlikovao od onog u koncentracionim logorima.

2) Gornja Rijeka je udaljena 17 kilometara od Križevaca, na putu za Varaždin, pod samom planinom Kalnik. U velebnom dvorcu Gašpara Orehovečkog (podbana i župana Križevačke i Zagrebačke županije) iz 1663. godine, bilo je smešteno vlastelinstvo. Od 1858. godine dvorac pripada čuvenoj operskoj pevačici i ilirki Sidoniji Erdedi, udatoj za Antuna Rubida od Zagorja, dvorskog savetnika. Od 1863. godine do svoje smrti 1884. Sidonija je živela u dvorcu, koji je nasledio njen sin Radoslav, veliki župan Varaždinske županije. Od 1898. godine dvorac je vlasništvo Sigismunda Micevskog, a 1906. ga je kupio Šandor Grinvald. Pred Drugi svetski rat polovinu drži trgovac Antun Turk, a polovinu država. Prema jednom opisu iz 1741. godine, "Kaštel je zidan, stara i prostrana zgrada ima 4 tornja, 8 soba u gornjem delu, 2 podruma, 3 kuće, jednu zidanu i jednu drvenu kuhinju, 2 drvene pivnice pokrivene slamom i dve drvene staje takode pokrivene slamom..."

U Lobor–grad i Gornju Rijeku žene i deca dovodeni su iz raznih krajeva Jugoslavije. Navode se Gospić, Jastrebarsko, Kruščica, Koprivnica, Sarajevo, Bijeljina, Doboj, Bihać... Sofija Vamošer iz Osijeka dovedena je najpre u Kruščicu, gde se nalazio jedan od sabirnih logora, a odatle – kako je izjavila pomenutoj komisiji – "kulturbundovci" su je prebacili u Gornju Rijeku, pa u Lobor–grad, odakle je nekako stigla u Zagreb i napokon pobegla.⁶

Iz koprivničkog logora Danica prebačeno je 15. decembra 1941. godine 10 osoba jevrejske nacionalnosti, svakako žena i dece. Pojedine zatočenice su "prosleđivane" na dalju nadležnost. Marija Trninić, uhapšena zbog "komunističke promičbe" upućena je 30. decembra, po nalogu Ravnateljstva ustaškog redarstva, uz pratnju, na adresu: SS untersturmführer–Marguar–Zemun. Time je sudbina zatočenica najčešće bila zapečaćena.⁷

Ubrzo posle osnivanja logora, zbog slabe ishrane i loših higijenskih uslova, došlo je do prvih oboljenja od tifusa, što već početkom 1942. godine prerasta u epidemiju. O ozbiljnosti situacije govore dva telegrama varaždinske bolnice Ravnateljstvu u Zagrebu. Drugog januara vlasti se obaveštavaju o "još četiri slučaja tifusa", te o zagađenosti oba bunara u logoru: 19. januara "u logoru Gornja Rijeka bakteriološki utvrđena još tri slučaja tifusa, molimo odobrenje za premještanje u bolnicu Varaždin". Ali, vlasti ne udovoljavaju tom zahtevu i pored toga što je verovatno prvi smrtni slučaj zabeležen već 7. januara, kada je Zapovedništvo logora javilo vlastima u Zagrebu da je "ovde zatočena Fried Branka umrla. Molim da se to u kartoteci sprovede".⁸

Februara 1942. godine u logoru umiru Sidonija Lobl iz Koprivnice, rođena 1871. godine, i Šel(i)ma Rosenberg, takođe iz Koprivnice, rođena 1872. godine. Učestale su molbe za puštanje iz logora. Tako Vukica Danon iz Bijeljine moli za sestru Elu Danon, smeštenu u Gornjoj Rijeci od 31. januara 1942. godine.

U logoru je, prema svedočenjima koje je prikupio potpisnik ovih redova, vladala grubost i arogancija, a bilo je i silovanja. Ali je jedan od nasilnika bio pozvan na odgovornost ne zbog silovanja, već zbog "oskvrnuća arijevske rase"! Žene su nazivane židovskim svinjama i drugim pogrdnim rečima. Stoga i ne čudi dokument što ga je Zapovedništvo logora 4. februara poslalo svojim šefovima u Zagreb, a koji glasi: "Izveštavam Naslov da sam danas po dr Herškoviću uputio u ludnicu ovdje zatočenu Husbaum Tereziju, pošto je ista za okolinu opasna"!⁹

Februara 1942. godine pokrenuta je akcija da se iz zaraženog gornjoriječkog dvorca spasu barem deca. Logor je sa dva činovnika Ministarstva udružbe posetila Dijana Budisavljević. Oni su nagovarali majke da predaju svoju decu u "državnu zaštitu", ali to nije naišlo na odaziv s obzirom da su ustaške vlasti bile krajnje kompromitovane. Samo je 11 majki pristalo da preda svoju decu, koju su prihvatile zagrebačke porodice.

Sredinom marta 1942. godine u logorima Lobor–gradu i Gornjoj Rijeci bilo je 1.600 osoba. Iz trebovanja za hranu od 20. marta vidi se da je od trbušnog tifusa bolesno 350 žena i dece, a od žutice i drugih bolesti još 50 osoba. Dizenterija se i

6) Arhiv Hrvatske, CGK, kutija 617, dokumenat 73.

7) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, kutija 285, dokumenat 2095.

8) Čovek se danas ne može oteti utisku da su birokratske formalnosti sprovedene pedantno, dok istovremeno ljudski život nije značio ništa.

9) Kao i u belešci 7.

ne spominje. U oba logora je zdravo oko 250 dece, ali su i ona bila iznurena usled loše ishrane i teškog psihičkog stanja.

Krajem marta stiglo je naređenje iz Zagreba da se sve Srпкиnje s decom odvedu u Lobor–grad, a odatle u Zagreb. Zapovedništvo logora je o tome izvestilo: "Prema nalogu Ustaške nadzorne službe, Ured I, upravitelj dr Vukosav, imadem zatočenice prema priloženom popisu transportirati u Zemun... Transport kreće iz Zlatar–Bistrice u ponedeljak 30. III 1942. godine. Pratlju za isti transport dajem od svoje momčadi". Na istom spisku, koji je sačuvan, nalaze se imena 147 žena i dece isključivo srpske nacionalnosti – od Buha Novke do Žakula Milice.¹⁰

Te su nesrećne žene podeljene u tri grupe. Osumnjičene za komunizam likvidirale su nemačke vlasti, mlađe su upućene na rad u Nemačku (logor Ravensbrik), a ostale su smeštene u druge logore. Prema slobodnoj proceni, od ukupnog broja zatočenica u oba logora, oko jedne četvrtine, dakle oko 400 osoba, bilo je smešteno u Gornju Rijeku, što i odgovara kapacitetu dvorca. Posle transportovanja 147 Srпкиnja u Zemun, ostatak logorašica je delimično prebačen u Lobor–grad, odakle su 23. aprila i početkom maja 1942. godine stigle u Zagreb. U barakama Ilice broj 113 bilo je smešteno 58 žena i 20 dece. Krajem aprila u Gornjoj Rijeci ostalo je "samo" 73 Jevrejke, pošto je sedam "katolkinja" radi komunističke propagande odvedeno u Staru Gradišku, odakle se, kako navode svedoci, nijedna nije vratila.

Što se Jevrejki tiče, uglavnom su svoj život završile u Aušvicu, premda se u ovom kontekstu spominje i Jadovno u Lici. O deci se pojednosti ne znaju. U jednom dokumentu, na kome je datum 15. apiril 1942. godine,¹¹ navodi se sledeće: "Ministarstvo udružbe saopćava da su poduzete mjere da se iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci uklone djeca grko–istočne, tj. pravoslavne vjere."

Jevrejska bogoštovna opština u Zagrebu zatražila je 6. maja 1942. godine od Ustaške nadzorne službe (UNS) da se deca iz Lobor–grada, sada već siročad, "puste na skrb", tj. staranje Bogoštovne opštine u Zagrebu, ali je odgovor vlasti i ovoga puta bio – ne! U odgovoru je navedeno da se deci hrana može slati i u logor!

Da je logor u Gornjoj Rijeci postojao i u maju potvrđuju trebovanja hrane koje je Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odjel – poslalo Zajednici prerađivača uljarica u Zagreb 11. maja 1942. godine. Među ostalim se navodi da je "sadašnje brojno stanje zatočenica židovskih žena i djece Lobor–grada i Gornje Rijeke oko 1300... od čega bolesnih od tifusa 70, od drugih bolesti 150, rekonvalescenata od tifusa 160".

Svedoci Iz Gornje Rijeke uglavnom se slažu u opisu događaja i stanja u logoru. Anastazija i Antun Turk¹² izjavili su da se o onome što su saznali o logoru moralo ćutati, "jer je život bio u pitanju". Ali meštani su poveravali svoja saznanja prijateljima i rođacima, pa se istina širila, tj. nije se mogla sakriti. S vremena na vreme na mesnom groblju pokapana je po koja žrtva, a posle rata je iz logorskog bunara izvađen velik broj kostura.

Dragocen je iskaz Ašera Kabilja, građevinskog preduzetnika iz Zagreba, rođenog 1903. godine, koji je u ustaško–fašističkom orgijanju izgubio 72 člana

10) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, NG, dokumenat 29093.

11) Arhiv Hrvatske, VŽŽ, v.t. 72/42. Ovo "uklanjanje" može se shvatiti na više načina, ali je najverovatnije u pitanju likvidacija.

12) Izjave su mu dali u njihovoj kući u Gornjoj Rijeci. Oboje nisu u životu.

svoje familije, među kojima dva brata i tri sestre.¹³

"U Gornju Rijeku", svedoči Kabiljo, "premešteno je najpre iz Lobar–grada 80 do 100 osoba, među kojima je bila i moja maćeha i još neka rodbina iz Sarajeva. Tamo su bile negde do početka 1942. godine. Ja sam od utaškog redarstva imao posebnu dozvolu za slobodno kretanje i bio oslobođen nošenja židovskog znaka, pa sam tako putovao u Lobar–grad i Gornju Rijeku. Turk se puno žrtvovao za zatočenike; slao im je hranu i davao na veru ženama–kuvaricama, misleći da će mu sve to biti vraćeno. Nije se nadao da će doći do onakve katastrofe. Imao je dve ćerke koje su svakodnevno ulazile u logor. One su nosile poštu u oba smera. Mi smo (a sa mnom je bio i David Levi) znali odsesti kod Turka kada smo dolazili u Gornju Rijeku i tu smo se hranili besplatno. Neko vreme sam zalazio u logor, ali kad se saznalo da će sve te žene biti odvedene u Nemačku, dolazak mi je bio zabranjen, kako ne bih video njihovo odvođenje. Žene su početkom 1942. godine odvedene u Nemačku – u plinske komore. Napominjem da je deo žena bio sa decom... Hrana je u početku bila dobra, ali u poslednje vreme sve lošija. Ja sam često nosio pakete koje su dobivali, jer je Jevrejska opština imala svoju skrb za logore, tako da su mnogi znanci tih jadnica slali pakete. Slali su i novac, ali nije stizao do logorašica. Žene su inače bile pune nade da će tu biti kratko vreme, ali kada su shvatile šta ih čeka, uhvatila ih je panika. Koliko mi je poznato, oko 40 njih je pomrlo u logoru. Kulturbundaši nisu s njima postupali humano, osim jednoga. Moja maćeha se zvala Gracija Kabiljo, a moje rođake iz Sarajeva Ernica Kabiljo, Flora Domentino i Luna Kabiljo, koja je tada imala 70 godina. Nju su neko vreme bili pustili u Zagreb da leči oči, ali pre nego što je žene trebalo odvesti u Nemačku, nju su vratili u logor, tako da je i ona otišla s njima. Niti jedna jedina od tih žena nije preživela", završio je svoju priču Ašer Kabiljo.

Napustivši Križevce, jedan broj za vojsku sposobnih Jevreja bio je uključen u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Neki od njih su se borili u sastavu Kalničkog NOP odreda, koji je imao bazu na planini Kalnik. Izvestan broj križevačkih Jevreja stradao je u logorima. O svima njima dajemo podatke u biografijama na kraju ovog rada, uvereni da su se borili na pravoj strani i da su nas time zadužili.

BIOGRAFIJE ISTAKNUTIH KRIŽEVAČKIH JEVREJA

Breyer Lavoslav, slikar i fotograf (Križevci, 24. IV 1865, Zagreb), 20. IX 1928). Školovao se u Mitverdeni (Saska) i Celovcu (Austrija). Fotografski atelje otvorio u Zagrebu 1892. godine. Saradnik u ateljeu "Mosinger und Breyer" 1894–1898. Posle toga bavio se slikarstvom. U Parizu je kopirao dela starih majstora, a potom ponovo vodio fotografski atelje u Zagrebu 1901–1904. Motive iz Španije, severne Afrike i Venecije izlagao u Zagrebu 1916. godine. Crtao i vedute starih hrvatskih gradova.¹⁴

Breyer Jakov (?–?). Objavio duži rad *Tatari u Hrvatskoj i Dalmaciji i Hrvatica* (1872).

13) U domu Ašera Kabilja, oca čuvenog kompozitora Alfija Kabilja, uzeo sam izjavu o ovim događajima. Ašer je govorio bez ustručavanja u nadi da će se istina jednoga dana čuti.

14) *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb.

Breyer Marko, trgovac, društveni i javni radnik u Križevcima (?-?). Bio dobrotvor jednoj školi 1890. godine.

Breyer Mirko, antikvar, historičar, bibliofil, knjižar i izdavač (Varaždin, 23. X 1863 – Zagreb, 29. XII 1946). U Križevcima od 1867. godine do završetka osnovne škole 1873. Dalje se školovao u Varaždinu i u Zagrebu, a više komercijalne nauke završio u Trstu, Beču i Hamburgu. Od 1890. do 1903. ponovo je u Križevcima s ocem Markom radi u križevačkoj Deoničarskoj štedionici. Od 1903. je u Zagrebu, gde osniva nakladnu knjižaru i antikvarijat. Izdao mnogobrojne stručno sastavljene kataloge s bibliografskim podacima. Eseje i članke iz hrvatske kulturne i književne historije objavljivao u više listova i časopisa.

Objavio 30 knjiga i separata te blizu stotinu studija, rasprava, eseja, članaka i priloga, od čega veći broj iz bibliografije, bibliofilije, bibliotekarstva, knjižarstva i štamparstva. Bio je zarobljen 11. XI 1941. do 10. IV 1942. godine u logoru Stara Gradiška.¹⁵

Breyer Samuel, trgovac, društveni i javni radnik (Križevci, 15. VII 1841 – Križevci, 26. I 1920).

Breyer Vilim, pravnik (Križevci, 28. XI 1863 – Križevci, 24. IV 1911). U Križevcima bio advokat i predsjednik Pevačkog društva "Zvono".¹⁶

Brichta Jolanda, anglistica (Križevci, 11. IV 1903). Osnovnu školu završila u Ogulinu, gimnaziju i Filozofski fakultet (nemački i francuski) 1927. u Zagrebu i engleski 1948. godine. U ratu zatvarana. Predavala u partizanskoj gimnaziji u Glini, zatim bila profesor u Zagrebu. Dobitnica je značajne nagrade "Ivan Filipović" 1976. godine. Sastavljač je i koautor brojnih udžbenika za osnovne i srednje škole.¹⁷

Brener Josip, osnivač i vlasnik prvog hotela u Križevcima (Križevci, 17. X 1870 – Križevci, 22. IX 1936). Nasledio ga Oton (17. XII 1902 – 8. VIII 1938), a na porodičnoj grobnici je i ime Vjekoslava (umro 21. VIII 1905, živio 73 godine).¹⁸

Bruči Rudolf, kompozitor, akademik (Zagreb, 30. III 1917). Detinjstvo proveo u Križevcima, gde je završio osnovnu školu. Istaknut kompozitor ozbiljne muzike, dobitnik brojnih nagrada, među kojima i prve nagrade za simfoniju na konkursu kraljice Elizabete u Briselu. Profesor na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, kulturni i javni radnik. Predsednik Udruženja kompozitora Jugoslavije, redovni član SANU, autor opera *Prometej* i *Gilgameš*, baleta *Demon zlata* i *Katarina Izmailova*, više orkestralnih dela (*Simfonija besta*), kantata (*Vojvodina*) i drugih koncertnih, vokalno-instrumentalnih, solističkih i kamernih dela.¹⁹

Dojč Božo, prvoborac Narodnooslobodilačkog rata (Križevci, 15. I 1920). U Križevcima do 1930. godine. U NOB-u od 1941 – otišao iz Sušaka. Bio u XIII i XXXV diviziji. Posle rata služio kao aktivno vojno lice u Beogradu, Bjelovaru i Varaždinu, a u Zagrebu obavljao dužnost načelnika indentantske službe Pete armije. Pukovnik i nosilac "Partizanske spomenice 1941".²⁰

15) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*, Križevci 1988.

16) Dokumentacija autora ovog teksta.

17) *Hrvatski biografski leksikon*.

18) Dokumentacija autora.

19) Isto.

20) Isto.

Goldberger David, štampar (Križevci, 1. VI 1861. – Križevci, 9. III 1930). Pored štamparstva bavio se knjižarstvom i bio vlasnik pozajmljivačke biblioteke u Križevcima od 1907. godine. Nasledio ga sin Josip.²¹

Goldšmit Aleksandar, nacionalni radnik (Križevci, 13. II 1872. – Križevci 10. VIII 1939). Bio deset godina tajnik i 19 godina predsednik Jevrejske veroispovedne opštine u Križevcima. U prvom svetskom ratu "komandant" železničke stanice u Zagrebu. Njegov otac Samuel kupio na licitaciji crkvu Sv. Križa, koja je bila spremište robe, ali je posle toga poklonio opštini. Za zasluge stekao ugarsko plemstvo. Umro 30. I 1895, u 56. godini.²²

Dobrinac Vitomir (Križevci, 1902 – Zagreb, 1960). Po zanimanju knjigovoda. Nacionalni šahovski majstor i osnivač šahovskog kluba u Križevcima 1932. godine. Prezivao se još i Avramov, a pravo mu ime bilo Goldšmit ili Goldman.²³

Derenčin-Ajnhorn Lea, apotekar (Križevci, 1906). Farmaciju završila u Beču. Internirana 1942. godine u Kraljevicu, zatim bila na Rabu 1943, a od septembra 1943. u NOV-u kao referent apotekarstva u VI korpusu. Takođe bila upravnica Centralne apoteke IV korpusa i Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Hrvatske.²⁴

Hiršl Feliks, borac Narodnooslobodilačkog rata (Križevci, 1920). Uoči rata bio trgovac u Bjelovaru. Ustaše su ga odvele u logor Feričance (Jasenovac), odakle pobjegao 1942. godine. Bio intendant u Prvom slavonskom odred, glavni intendant saniteta II korpusa, šef ekonomskog oseka štaba III operativne zone i referent za trgovinu u ZAVNOH-u.²⁵

Kac (Katz) Antun, industrijalac (21. XII 1853 – Križevci, 2. VIII 1923). Bio osnivač i vlasnik pivare u Križevcima.²⁶

Kon (Kohn) Franjo (1838–1908)²⁷

Lederer Tea (Sveti Ivan Žabno, Križevci, 1926 – Dolže, Dolenjska, 5. VI 1944), borac Narodnooslobodilačkog rata, kćer Mavra Lederera. Najpre otišla u Gorski Kotar, zatim internirana od Italijana u Kraljevicu. Poginula pošto su je zarobili belogardejci.²⁸

Margulit Milan, farmaceut (Križevci, 17. IV 1897 – Stara Gradiška, 1942). Vlasnik apoteke u Križevcima. Početkom rata davao lekove partizanima, ali je prokazan, uhapšen i ubijen u logoru. Sin je Aleksandra (Šandora) Margulita (1865–1931), koji takođe bio farmaceut.²⁹

Oberhofer Branko, hirurđ (Križevci, 18. XI 1913 – Zagreb, 4. V 1985). Gimnaziju i Medicinski fakultet završio u Zagrebu, gde je specijalizovao hirurđiju.

21) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

22) *Isto*.

23) Rade Milosavljević, *Križevački gambit*.

24) Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Źrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd 1980.

25) Jaša Romano, nav. delo. U istoj knjizi navodi se i Milan Hiršl, trgovac iz Bjelovara, rođen 1887. godine u Križevcima, koji je bio pripadnik partizanskih jedinica. Nije navedeno ime Jakoba Hiršla iz Križevaca, koji je ubijen 29. X 1942. godine u logoru. Navodimo podatke za još nekoliko osoba iz te porodice: Ignac Hiršl stariji bio je trgovac pomodnom i platnenom robom u Križevcima (1911), Drago Hiršl je umro 22. I 1955, a Miroslav Hiršl umro 4. IV 1955. godine.

26) Dokumentacija autora.

27) Autor je upozoren na ime ovog uglednog čoveka, ali podaci o njemu nisu sakupljeni.

28) Jaša Romano, nav. delo.

29) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

Radio kao docent u Zagrebu, profesor u Skoplju, zatim ponovo u Zagrebu. U Narodnooslobodilačkoj borbi šef hirurgije u XII diviziji i VI korpusu. Prvi u Jugoslaviji izveo operativne zahvate na srcu 1950. godine, pa se može smatrati osnivačem kardiohirurgije u Hrvatskoj.³⁰

Osvald Branko, veterinar (Zagreb, 25. XI 1908 – Zagreb, 10. VI 1941). Diplomirao na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu (1931), gde je i doktorirao (1935). U Križevcima u Veterinarskom zavodu (1938–1941) dao značajan doprinos proučavanju problema besnila i života krpelja. Bio vrlo svestran: poliglota, violinista, pesnik, naučnik. Nakon dolaska nacista na vlast izvršio samoubistvo skočivši sa svojom suprugom kroz prozor višespratnice.³¹

Balfi-Šubinski Ankica, krojačica (Čakovec, 16. VII 1914). U toku rata hapšena i u Staroj Gradiški zamenjena. Bila predsednik Kotarskog odbora Antifašističkog fronta žena i član Kotarskog komiteta KPH Križevci.³²

Pancer Oton, agronom, pedagog i esperantista (Bugojno, 4. III 1907). Poljoprivredni fakultet završio u Zagrebu (1929), doktorirao u Sarajevu (1959). Kao student nagrađen "Svetosavskom nagradom za studentske naučne radove". U Križevcima predavao u Srednjoj poljoprivrednoj školi (1934–1941). Saradivao s komunistima preko Esperanto-kluba, čiji je bio osnivač i voditelj. Od 1941. u ilegalnosti i u zatvoru. U Narodnooslobodilačkoj borbi od 1943. godine kao borac, oficir za vezu u 1. i 3. Prekomorskoj brigadi, te na drugim dužnostima. Posle rata, među ostalim, upravnik Instituta za poljoprivrednu ekonomiku Ministarstva poljoprivrede Hrvatske, docent i profesor u Sarajevu i Zagrebu. Objavio oko 90 stručnih i naučnih radova, među kojima knjigu *Suvremena hortikultura – Organizacija – Ekonomika – Humanizacija rada* (1984). Član je Senata i sekretar Međunarodne naučne Esperanto akademije sa sedištem u San Marinu.³³

Pomikalo Ferdo – Oto, muzičar (Banja Luka, 23. XI 1915 – Zagreb, 15. IX 1974). Bio je sekretar Kotarskog komiteta KPH Žabno 1944. godine. Posle oslobođenja direktor Radio Zagreba i Državnog simfonijskog orkestra.³⁴

Pšerhof Hinko, bankar, veleposednik i dobrotvor (Križevci, 4. II 1848 – Pakrac, 24. I 1908). Osnivač menjačnice u Križevcima, uzorni vinogradar i gradski poslanik. Svake godine oblačio od glave do pete 40–100 najsiromašnije dece u Križevcima, a fondu za siromašne poklanjao po 20 kruna godišnje. Umro za vreme posete rodbini.³⁵

Švarc Alfred, kompozitor (Križevci, 24. IV 1907 – Varaždin, 21. XI 1986). Pravni fakultet i studije na Muzičkoj akademiji završio u Zagrebu. Prvo delo mu je izvedeno 1931. godine. Posle okupacije bio u zarobljeništvu do kraja rata, a posle rata radio kao sudija u Glini. U Križevcima je ponovo posle penzionisanja. Napisao je preko sto dela za koja je dobio brojne nagrade (*Tragična uvertira*, 1961; *Na dnu*, 1961; *Jume-Jume* – druga nagrada na konku-

30) Isto.

31) Isto.

32) Isto.

33) Dr Pancer je jedan od najpoznatijih Križevčana, poznanik i prijatelj potpisnika ovih radova. Posle rata nije se pojavljivao u Križevcima punih 39 godina; došao je tek na proslavu 120-godišnjice Poljoprivredne škole. Autoru je dao vrlo značajne podatke o križevačkim Jevrejima. Godine 1991. živio je u staračkom domu u Zagrebu.

34) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

35) Isto. Iz ove porodice su takođe Lavoslav (1864–1936) i Makso (1898).

rsu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije; *Pesma poginuloj devojci* – treća nagrada "Stevan Mokranjac", 1970. itd). Dela su mu izvodili V. Ružđak, P. Gvozdenović, D. Lukić i drugi.³⁶

Švarc Hinko, trgovac i osnivač mlina (24. VIII 1847 – 7. XII 1934). Zapažen društveni radnik.³⁷

Švarc Vili, borac Narodnooslobodilačkog rata (Križevci, 1912 – Drvar, 1944). Radio kao službenik u Splitu, gde je bio član Mesnog komiteta KPH do 1942. U partizanima je bio komesar 3. dalmatinske brigade i u Agitpropu Vrhovnog štaba. Poginuo za vreme nemačkog desanta na Drvar.³⁸

Švarc Vilko, knjižar (Križevci, 17. XII 1871 – Križevci, 7. V 1939). Vlasnik, odgovorni urednik i izdavač novina u Križevcima (Križevčanin, 1906. i Križevački tjednik, 1928–1930). Takođe vlasnik najveće i najuglednije štamparije u Križevcima, koju je kupio od Gustava Nojberga. Dugogodišnji blagajnik jevrejske opštine u Križevcima.³⁹

Šubinski Branko, prvoborac (Križevci, 28. XI 1921). Po zanimanju obučar. Član SKOJ-a od 1941. i Mesnog komiteta KPH Križevci od 1942. godine. Februara 1943. uhapšen i odveden u Zemun, odakle se vratio 1944. godine. Nosilac je "Partizanske spomenice 1941". Posle rata bio predsednik opštine Križevci (1957–1958).⁴⁰

Šubinski Zlata, krojačica (Križevci, 24. XII 1919 – Jasenovac, 22. IV 1945). Od 1941, član SKOJ-a i saradnik Narodnooslobodilačkog pokreta. Uhapšena 1942. godine, puštena zbog nedostatka dokaza, ali ponovo uhapšena februara 1943, sprovedena u ženski logor u Zemunu, gde je podvrgavana mukama i deportovana u Jasenovac. Ubijena prilikom pokušaja proboja iz logora.⁴¹

Vajs Deneš, prvoborac Narodnooslobodilačkog rata (Čakovec, 1925). Do rata službenik u Zagrebu, u Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. godine. Radio u Okružnom komitetu KPH Varaždin i bio u Kalničkom partizanskom odredu, gde je uređivao bilten. Nosilac je "Partizanske spomenice 1941".⁴²

Vajs Dragutin, lekar i dobrotvor (Potkarpatska Slovačka, 1. V 1867 – Križevci, 29. VI 1942). Više od 50 godina radio u Križevcima, besplatno lečeći sirotinju i sve sportiste.⁴³

Vajs Đuro, lekar (Križevci, 8. I 1899 – Križevci, 4. X 1944). Jedan od organizatora sanitetske pomoći za kalničke partizane 1942. godine.⁴⁴

Vajs Zlatko, sportski radnik (Križevci, 23. XI 1896 – Jasenovac ili Stara Gradiška, 21. X 1942). Po zanimanju bankarski činovnik. Trgovačku akademiju završio u Beču. U austrijskom ratu s Italijanima amputirana mu leva noga. Po povratku u Križevce, 1921, osnovao srednjoškolski sportski klub "Viktorija"

36) Rade Milosavljević, "Jubilej maestra Švarca", *Kajkavski kalendar*, Čakovec 1971, 176–179. Isti, *Leksikon Križevčana*.

37) Dokumentacija autora. Iz ove porodice su takođe Ignac Švarc (1832–1924), Miroslav Švarc (16. V 1870 – 21. VI 1934), Robert Švarc (15. III 1894 – 3. II 1972) i Šimo Švarc (trgovac, 1911). Jaša Romano u navedenom delu spominje i Zvonka Švarca (farmaceut i borac, rođen u Križevcima 1909. godine).

38) Jaša Romano, navedeno delo.

39) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*, navedeno delo.

40) Isto

41) Isto. Njihov otac Mozes doselio u Križevce iz Rusije.

42) Jaša Romano, nav. delo.

43) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

44) Isto.

najpre sa fudbalskom, a zatim i drugim sekcijama, među kojima su rukomet ("hazena") i šah. Od 1926. godine u Zagrebu, gde je bio urednik "Šahovskog glasnika".⁴⁵

Iz navedenih biografskih podataka vidljivo je da su križevački Jevreji bili ne samo trgovci, već humanisti, dobrotvori, kulturni i javni radnici, umetnici, organizatori sportskog života itd, što je "promaklo" A. G. Matošu dok je oštrio svoje pero protiv Jevreja. Križevčani su veliki zaljubljenici u svoj grad i pamte imena mnogih svojih sugrađana, ali nijednom Jevreju ne samo što ne podigoše spomenik, nego ne dadoše ni ime nekog od ovih zaslužnih ljudi nekoj ulici . To, naravno, nije slučajno i ne može se ničim pravdati.

Jevreji su u Križevcima u proteklih 150 godina igrali vrlo značajnu ulogu. U razdoblju industrijalizacije bili su pioniri u skoro svim oblastima, a mnogi su se isticali u kulturnom, sportskom i društvenom životu. Njihov uspon pratila je izvesna zavist, što je pokrenulo najpre podozrivost, a zatim i mržnju, čiji koreni, kao što kažu filozofi, uvek leže u onima koji mrze. Dok hrvatska buržoazija nije imala milosti prema hrvatskoj sirotinji, nije zabeležen nijedan slučaj da su Jevreji bilo koga šikanirali. Iz ove nepotpune hronike vidi se da je u pitanju vrlo značajna etnička zajednica, koja je ostavila neizbrisive tragove na tlu Križevaca, tj. Hrvatske. Materijalni spomenici jevrejske kulture u Križevcima izloženi su propadanju i vreme će sigurno učiniti svoje, ako se ne dogodi neko čudo.

1996.

(Odlomci)

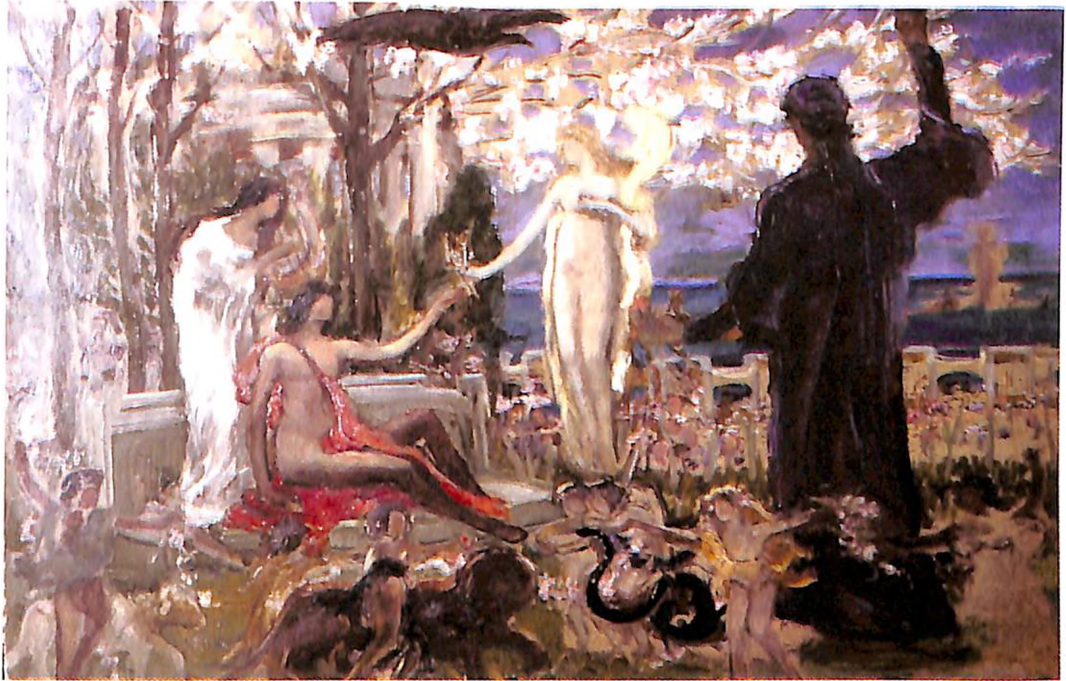
45) Isto.

Leon Koen, Autoportret, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd, foto Nikola Radić

Leon Koen, Proleće, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd, foto Nikola Radić

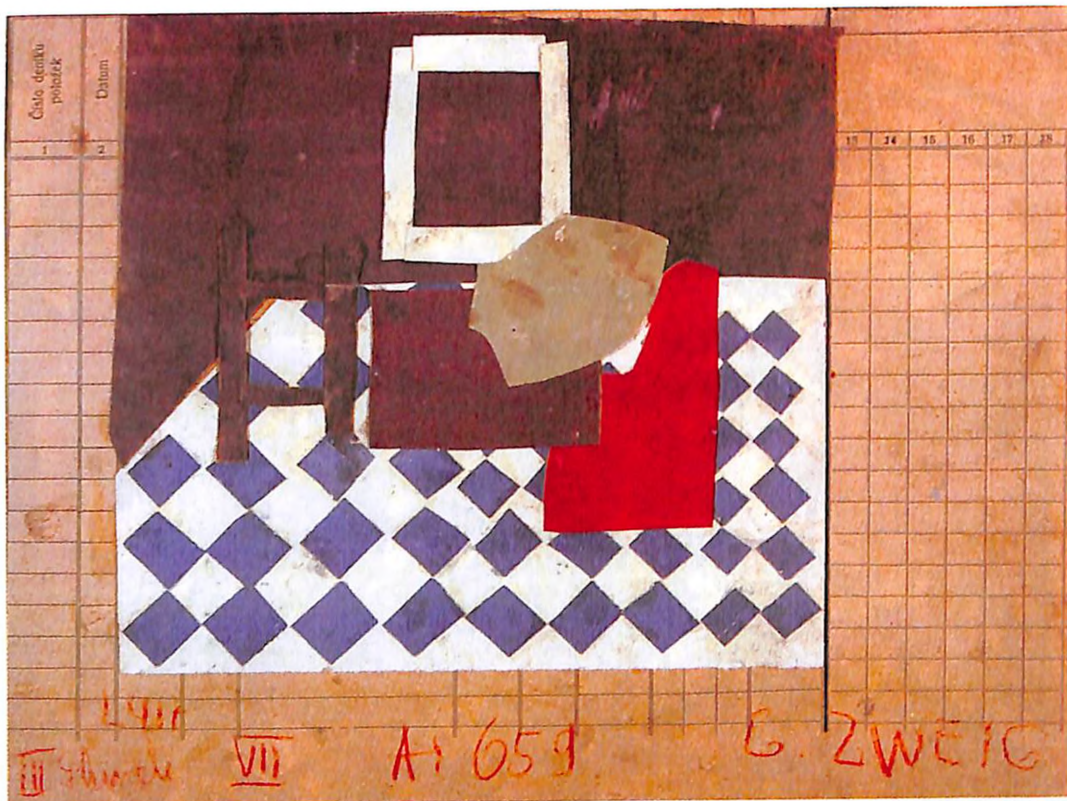
Leon Koen, Amur Universalis, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd, foto Nikola Radić

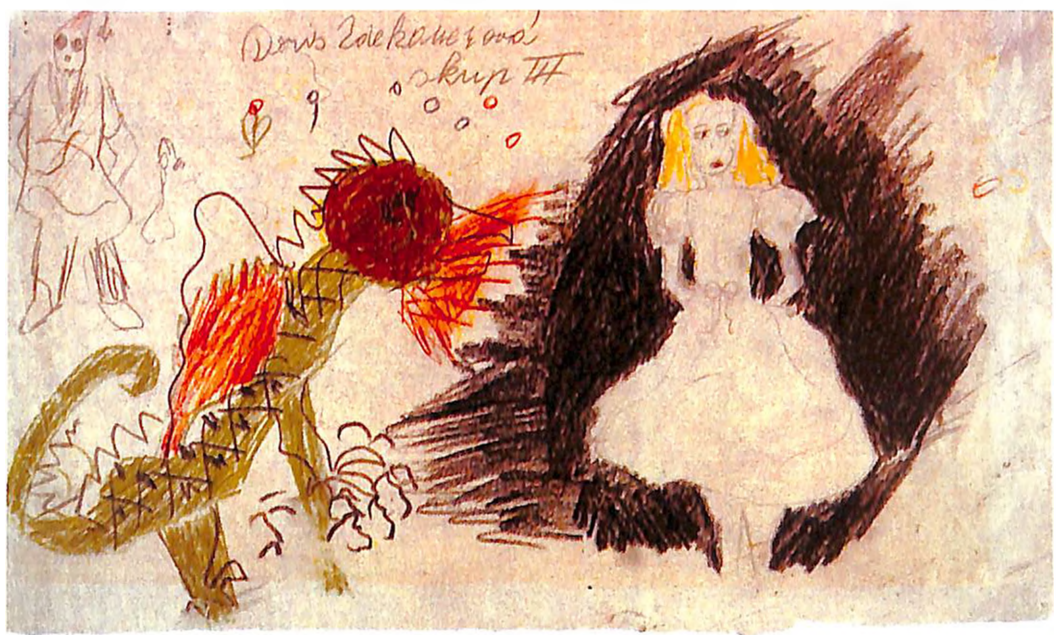
Daniel Ozmo, Povratak, linorez, iz rada O. Vukelića

Daniel Ozmo. Radnik, tuš, iz rada O. Vukelića

Gustav Cvaig, 31.7.1930–4.10.1944, děčji crtež iz Terezijenštata, iz arhive I. Ivanji

Doris Zdekauer, 15.2.1932–16.10.1944, dečji crtež iz Terezijenštata, iz arhive I. Ivanji

Rut Gutman, 13.4.1930–6.10.1944, dečki crtež iz Terezijensštata, iz arhive I. Ivanji